

تحلیلی بر صورت‌تحول در هنر فلزکاری
دوره صفوی (با تأکید بر کاسه‌ها و
جام‌ها) / ۱۲۷-۱۴۱

مؤلفه‌های تصویر شده تزئینی و
نمادین بر بدنه خارجی، داخلی،
لبه‌ها و کف کاسه‌ها و جام‌ها، مأخذ:
نگارندگان

تحلیلی بر صور تحول در هنر فلزکاری دوره صفوی (با تأکید بر کاسه‌ها و جام‌ها)*

فروغ عمویان*، حسن بلخاری قهی**، یعقوب آژند***

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۲/۳۰

صفحه ۱۲۷ تا ۱۴۱

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

هنر فلزکاری یکی از شاخه‌های مهم در هنرهای صناعی محسوب می‌شود که با توجه به پیشینه طولانی آن در ساخت و تولید در بازه‌های تاریخی مختلف، تغییرات متعدد و قابل توجهی داشته است. این تغییرات در دوره صفوی به صورت مشخص و تحت تأثیر عوامل مؤثر بر ساختار حکومت و اجتماع، قالب منسجم و متفاوتی به خود گرفت. آنچه در پژوهش پیش رو مورد تحلیل قرار گرفته، واکاوی تأثیر مؤلفه‌های تحول بر اشیای فلزی با تأکید بر کاسه‌ها و جام‌ها است. هدف از این تحقیق مشخص نمودن ارکان تغییر و تحول در ساختار فرم و کارکرد هنر فلزکاری در بستر دو رویکرد مهم دوره صفوی یعنی مذهبی و اجتماعی؛ همچنین راستی آزمایی محتوای معنادار و یکپارچه در هنر فلزکاری این دوره در کاسه‌ها و جام‌های فلزی است. سوالات طرح شده بدین شرح است: ۱. تأثیرات رویکردهای مذهبی و اجتماعی بر فلزکاری دوره صفویه چگونه تبیین می‌گردد؟ ۲. شکل تحول در قالب فرم و عملکرد اشیای فلزی دوره صفویه حاوی چه مضامینی است؟ روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و شیوه انتخاب نمونه و تحلیل داده‌ها منتج از داده‌های کتابخانه‌ای و نمونه‌های موزه‌ای است. نتایج حاصل از تحقیق نشان داد تبیین تحول تحت تأثیر شاخص مذهبی در دوره صفوی به شکل مضامین شیعی در کتیبه‌ها و نقوش، آشکار می‌گردد. در عین حال، شاخص اجتماعی نشان داد مضامین ایران باستان در نزد اصناف و صنعتگران در فرم و معنا بروز نموده است؛ اما آنچه این نتایج را به سمت شکل متفاوتی در اشیای فلزی این دوره سوق می‌دهد، عملکرد معنایی مشابه در اشیایی است که به ظاهر در فرم و کارکرد متفاوت هستند. لایه‌های عمیق‌تر محتوای معنادار در مقاطع مختلف تاریخی به ویژه دوره صفوی قابل واکاوی است.

کلیدواژه‌ها

هنر فلزکاری، اشیای فلزی، کاسه فلزی، مضامین شیعی، تحول، صفوی.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه دکتری نویسنده اول با عنوان «پژوهشی در تبیین مؤلفه‌های مؤثر در تداوم و تحول هنر فلزکاری در دوره صفوی (با تأکید بر کاسه‌ها و جام‌ها)» تحت راهنمایی نویسنده دوم و سوم در دانشکده هنرهای تجسمی گروه مطالعات عالی هنر، دانشگاه تهران است.

** دانشجوی دکتری پژوهش هنر، گروه مطالعات عالی هنر، دانشکده هنرهای تجسمی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، (نویسنده مسئول)
Email: f.amoian@ut.ac.ir

*** استادگروه مطالعات عالی هنر، دانشکده هنرهای تجسمی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران
Email: Hasan.Bolkhari@ut.ac.ir

*** استادگروه مطالعات عالی هنر، دانشکده هنرهای تجسمی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران
Email: Yazhand@ut.ac.ir

مقدمه

در مقالات پژوهشی، محمد افروغ و علیرضا نوری طلب (۱۳۸۹) در مقاله «هویت اسلامی-ایرانی در فلزکاری عصر صفوی؛ با تأکید بر کتیبه‌های موجود بر روی آثار فلزی»، در فصلنامه مطالعات ملی، دوره ۱۱، شماره ۴ (۴۴)، به تحلیل فلزکاری صفوی، تنها با رویکرد مذهب تشیع و هویت ملی پرداخته و بر نمونه کتیبه متمرکز شدند. هانیه حسین نیا (۱۳۹۷) در مقاله «معرفی و خوانش کتیبه‌های آثار فلزی عصر صفوی» در نگارینه هنر اسلامی، شماره ۱۵، نیز صرفاً به نمونه‌هایی کتیبه از آثار موزه آستان قدس رضوی پرداخته است. محمد مرتضوی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله نشریه آستان هنر شماره ۱۳، به «شاهکارهای هنر فولادسازی عصر صفوی» پرداخته و آثار موزه ملک مشهد را در محدوده شناخت نوآوری در استفاده از فولاد بررسی نمودند. اسداله سورن ملیکیان شیروانی (۱۳۸۶)، در مقاله پژوهشی «پیوستگی فلزکاری در دوره صفویه»، در گردهمایی بین‌المللی مکتب اصفهان (اصفهان در مطالعات ایرانی جلد ۲)، در ادامه پژوهش‌های میدانی موزه ویکتوریا و آلبرت لندن به بررسی موضوعی تعدادی از آثار فلزی دوره صفویه پرداخت. این تحقیق صرفاً به بررسی خوشنویسی و شرح کتیبه‌ها محدود شده است. همچنین این پژوهشگر، در کتاب: Islamic Metalwork from the Iranian World, 8th-18th Centuries مطالعه‌ای که با همکاری موزه ویکتوریا و آلبرت لندن مختص فلزکاری دوره صفوی انجام داد، اشاره به تأثیرات دوره‌های قبل بر روی شکل‌گیری هنر فلزکاری ارتقاء یافته در دوره صفوی داشت. می‌توان گفت این پژوهش از نظر موضوعی اشتراکاتی با نمونه‌های پژوهش پیش رو دارد اما در بررسی وجوه تحول فلزکاری، با نگاهی بینا رشته‌ای و توجه به تغییرات فرم، عملکرد و نظام‌های معنایی تاکنون تحقیق درخور استناد و کاملی صورت نگرفته است.

مبانی نظری پژوهش

درآمدی بر مفهوم تحول^۱

سیر تکاملی که در مقاطعی از تاریخ، با رشد قابل توجهی از وضعیت به وضعیت دیگر ارتقاء پیدا می‌کند؛ مفهومی از تحول در آن مقطع زمانی را بازگو می‌نماید. چیزی که در ایجاد تحول اهمیت پیدا می‌کند آگاهی و تسلط بر موجودیت خود است. از طرفی، ساخت معنا و هویت، بر مؤلفه‌های زبان، تاریخ، فرهنگ، دین، سیاست، جغرافیا و اجتماع، چفت‌وبست می‌شود که تداوم و تحول را در یک تمدن رقم می‌زنند. همین‌طور در یک جامعه مدنی رفتار افراد در سطح جامعه به مشارکت آن‌ها در ساختار اجتماع محلی یا شبکه‌های ارتباطی که این اجتماعات کوچک را می‌سازد، بستگی دارد. (Collins, 2000: 39)

بدین ترتیب می‌توان مجموعه کسب‌وکارها، تعاملات اجتماعی، آیین‌ها و سبک زندگی را مبتنی بر تعاملات فرا

دوره صفوی به‌عنوان طولانی‌ترین و مؤثرترین دوره در تاریخ پس از اسلام، عصر شکوفایی هنرهای صنایع و صنایع دستی بوده است. در این زمان حوزه‌های اجتماع، مذهب، اقتصاد و سیاست هرکدام ساختارهای مشخصی یافتند و احساس نیاز به تمایز با ممالک دیگر از طریق رسمی نمودن مذهب تشیع و حفاظت از خاندان صفوی در مقابل رقبا این مقدمات را تقویت نمود که از پیامدهای آن تغییر در رویکرد و روند کار صنعتگران، هنرمندان و صنایع در ایران بود. علی‌رغم رشد تدریجی صنعت پس از حاکمیت شاه‌عباس صفوی، راه‌اندازی و احیاء کارگاه‌های صنعتی در دوره صفوی، فرصتی پدید آورد تا هنر نیز همگام با تحولات مذهبی، سیاسی، اجتماعی و روابط تجاری با شرق و غرب، برخوردار از مؤلفه‌های نوآورانه و خلاقانه گردد. همین‌طور تلاقی این دوران طولانی با حضور مشاهیر هنر و ادب پارسی، دانشمندان و فیلسوفان مسلمان ایرانی، توجه و تأثیرگذاری اروپاییان به روابط فرهنگی و تجاری؛ شرایط مناسبی برای ایجاد یک گذار مهم تاریخی از سده میانه به ایران امروز به وجود آورد. توجه و احیاء الگوهای اعتقادی و باستانی ایران از یک‌سو و تأثیرگذاری تحولات در حوزه‌های مختلف بر روی هم از سوی دیگر، هویت متمایزی از هنرهای صنایع به‌ویژه فلزکاری، از خود به جا گذاشت. این پژوهش که باهدف شناخت تحولات هنر فلزکاری با توجه به رویکردهای مذهبی و اجتماعی در دوره صفویه انجام شده، تلاش دارد تا به دو سؤال اصلی پاسخ دهد: ۱. رویکردهای مذهبی و اجتماعی چه تأثیری بر فلزکاری دوره صفویه داشتند؟ ۲. شکل تحول در قالب فرم و عملکرد اشیای فلزی دوره صفویه حاوی چه مضامینی است؟ اهمیت و ضرورت تحقیق آشکار نمودن ارکان تحول در اشیای فلزی و ارتباط آن‌ها با مضامینی که از شاخص مذهبی و اجتماعی دوره صفوی منتج می‌گردد.

روش تحقیق

روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و رویکردی کیفی دارد. گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای و میدانی است. جامعه آماری کاسه‌ها و جام‌های فلزی و روش نمونه‌گیری از طریق مطالعه مجموعه‌های شخصی و نمونه‌های موزه‌ای و مطالعات میدانی بوده است. تحلیل جزئیات فرم، عملکرد و نمادها در نمونه‌های کاسه‌ها و جام‌های دوره صفوی بوده و مقایسه تطبیقی آن با نمونه‌های دیگر به تبیین آن می‌پردازد. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات کمی و کیفی است.

پیشینه تحقیق

کمیت منابع تحقیق هنر دوره صفوی به‌ویژه پژوهش‌های خارجی، بسیار متعدد و فراوان است. در زمینه فلزکاری

لمبتن، «تداوم» در تاریخ میانه ایران در نتیجه امور مربوط به نهادها و امور دیوانی و «تحول» در نتیجه رویکردهای مربوط به حاکمیت صورت گرفته است. (لمبتن، ۱۳۹۶: ۳۷۸) گستردگی تحلیل لمبتن، یک دید کلی برای مخاطب به دست می‌دهد؛ اما آنچه در تحول هنرهای صناعی مورد تأکید قرار می‌گیرد، مؤلفه‌هایی هست که به‌طور مستقیم یا ضمنی در ایجاد بسترهای تغییر و تحول مؤثر واقع شده‌اند. در عصر صفوی، هنرهای صناعی در مقاطعی به‌صورت منفعل و ایستا و در مقاطعی به‌صورت یک دستاورد و یا پیشرفت، شدت و قوت گرفتند. تحول می‌تواند در ۱. هنرمند ۲. مواد و مصالح ۳. روش‌ها و شیوه‌های ساخت ۴. شکل و صورت ۵. تزیینات و عناصر نمادین ۶. نحوه صادرات و بازرگانی و ۷. خواسته‌های مشتری یا سفارش‌دهنده اتفاق بیفتد. به‌طور کلی طرح، مواد و مصالح، فن ساخت و مهارت‌های استاد کارانه و زمینه یا بستر شکل‌گیری صنایع هنری در بررسی تداوم و تحولات صورت گرفته و سهم این تحولات مؤثرند.

از مجموع عواملی که در کنار یکدیگر باعث به وجود آمدن یک تغییر بزرگ‌تر می‌شوند می‌توان به تحولاتی در حوزه‌های مختلف اشاره نمود که در هر دوره بر اساس مقتضیات آن دوره تعریف می‌گردد. ساخت جاده سنگفرش، کاروانسراها و توجه به راه‌ها در زمان شاه‌عباس اول سرآغاز ارتباطات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی شد که به‌سرعت بر تعاملات صنعتگران و هنرمندان داخلی و هنرمندان ارمنی، ازبک، تاجیک، گرجی و عثمانی و هنرهای صناعی ساخته شده تأثیر گذاشت. (Herbert, 1928: 143) بنابراین عوامل دخیل در ایجاد تحول، نه با مرزهای مستقل و منفک بلکه به‌صورت یک مجموعه پیچیده از عوامل که بر روی هم تأثیرگذاری می‌نمودند، حرکت می‌کردند.

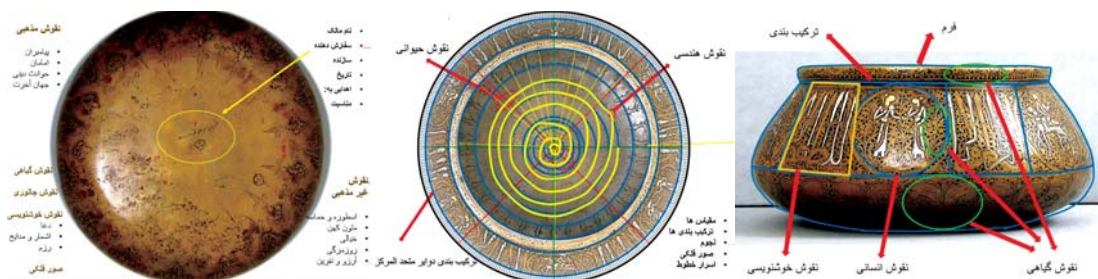
ارکان و الزامات تحول در فلزکاری دوره صفویه
در یک بررسی کلی می‌توان دریافت در تمام تحولات هنری در دوره‌های مختلف در شرق و غرب، رویکردهای اجتماعی، مذهبی، سیاسی و اقتصادی دخالت داشته و به نحوی در دولت‌های مختلف مشترک هستند؛ اما با مطالعه شرایط دوره صفوی و میزان پیشرفت در تبلور هنرهای صناعی، به نظر می‌رسد که نقش تحولات این دوره نسبت به دوره‌های پسین و پیشین، از اهمیت بیشتری برخوردار است. در مورد اشیاء فلزی باید حضور هنرمندان و خاستگاه‌های اصلی کارگاه‌های هنر فلزکاری را در مطالعه تاریخ صفویه دنبال کرد؛ هرچند در مورد زندگی شخصی و امضای هنرمندان فلزکار به‌طور خاص، اطلاعات مکتوب کمی در دسترس است؛ بنابراین به نظر می‌رسد هنرهای صناعی در دوره صفویه با مؤلفه‌هایی همچون وضعیت اصناف و اوضاع اجتماعی-مذهبی جامعه در ارتباط مستقیم بودند. طبقات مختلف جامعه از بازار تا مسجد و سقاخانه

نمودار ۱. مؤلفه‌های تحول در بستر عواملی رخ می‌دهند که شرایط را برای تغییر آماده می‌سازند، مأخذ: نگارندگان

آموخته از نسلی به نسلی دانست که «فرهنگ» را می‌سازد و مؤلفه‌های هنر و فناوری، لایه‌های هویتی آن محسوب می‌شوند. در بررسی معنای لغوی تحول، مفاهیمی همچون فرگشت، تغییر، انتقال و چرخش^۱ تعریف می‌گردند. (دهخدا) اما آنچه در مفهوم تحول در هنر مطرح می‌گردد، ارتقاء و تبدیل به وضعیتی رشد یافته و سامان گرفته در موضوع یا موضوعاتی مشخص است که توسط مجموع عواملی از بیرون و درون، اتفاق می‌افتد. در مطالعه تحول در تاریخ میانه ایران، لمبتن^۲ (۱۳۹۶)، عوامل ده‌گانه‌ای را برمی‌شمارد که تمرکز آن بر نهادها و نیروهای حاکم بوده است. او علاوه بر نقش صاحبان قدرت و نیروهای نظامی به ساخت اجتماعی، مالکیت اقطاع، کشاورزی، صنعت و تجارت و حتی نقش زنان در خاندان حاکم می‌پردازد. (رنجبر، ۱۳۸۴: ۹۲) بنابراین مؤلفه‌های متفاوتی در کنار یکدیگر می‌توانند در تبدیل شرایط متغیر به نفع تحول مؤثر باشند. در نمودار ۱ این مؤلفه‌ها در حالت کلی مشخص شده‌اند. در حوزه هنر و صنایع دستی، این تغیر بایستی از طریق مطالعه نمونه‌ها تحلیل شود تا میزان و شکل تحول آن مشخص گردد.

هر زمان که زمینه‌های مساعدی در هر یک از مؤلفه‌های ذکر شده وجود داشته باشد، تغییراتی ایجاد می‌گردد. در صورتی این تغییرات به نوآوری و تحول می‌انجامد که رونقی در کسب‌وکار و معیشت مردم و مراودات سیاسی و اقتصادی دولت‌ها پدید آید. به نظر می‌رسد هم جنبه اجتماع و هم جنبه حکومت هر دو تحت تأثیر تحولات قرار خواهند گرفت. یکی از بازوهای رشد هنر، خلاقیت، نوآوری و تحول است. برای ایجاد یک تحول بایستی شرایط موجود به نفع سطحی بالاتر، بروز رسانی شود. عوامل متعددی بر ایجاد تحول در هر حوزه‌ای مؤثرند. به عقیده

تصویر ۱. مؤلفه‌های تصویری شده تزئینی و نمادین بر بدنه خارجی، داخلی، لبه‌ها و کف کاسه‌ها و جام‌ها، مأخذ: نگارندگان در این راستا می‌توان مؤلفه‌های تصویری و نمادین را به چند بخش تقسیم نمود. در جدول ۱ این مؤلفه‌ها فارغ از دوره تاریخی و به صورت اجمالی بیان شده‌اند.

جدول ۱. شاخص‌ها و مؤلفه‌های فرم و عملکرد شناخته‌شده در کاسه‌ها و جام‌های فلزی، مأخذ: نگارندگان

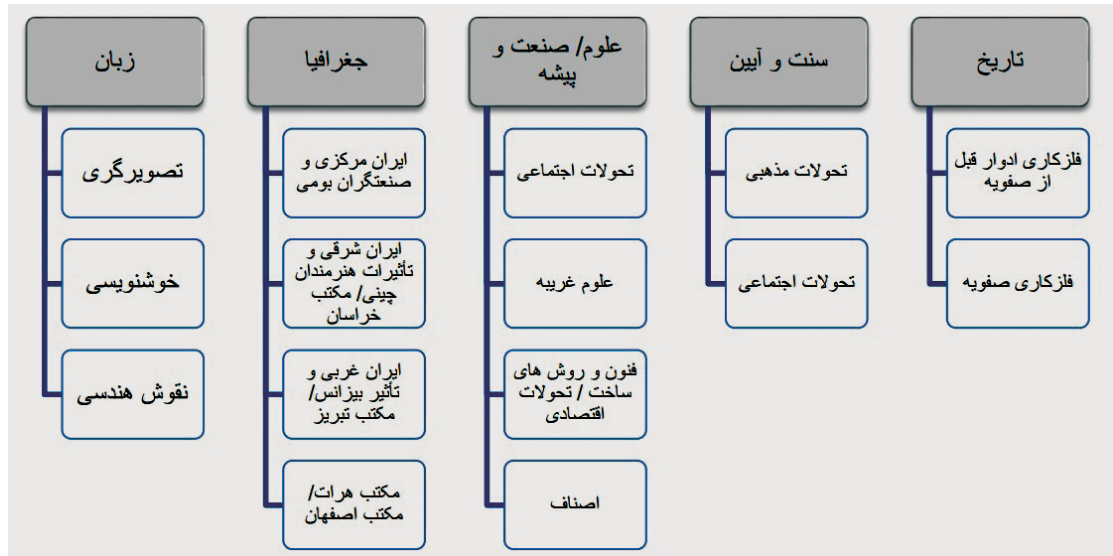
شاخص‌های نمادین و مفهومی			شاخص‌های عملکرد			شاخص‌های فرم					
ادبیات	صور فلکی	علوم غریبه	ادعیه	آیینی	دعایی و محافظت	جادو- پزشکی	جنس و فناوری ساخت	فرم بدنه	حاشیه و باند	کتیبه و قاب	نقوش
اشعار شاعران پارسی	تفال و آینده‌نگری	جدول اعداد و حروف	آرزو، برکت طلبی و ...	نوشیدن یا غسل کردن آب متبرک مابعات به اسامی مقدس یا کلمات حاوی برکت طلبی سقاخانه	نوشیدن یا غسل کردن آب متبرک به دعا یا دارو به بیمار یا ریختن بر سر و جسم بیمار	نوشاندن آب متبرک به دعا یا دارو به بیمار یا ریختن بر سر و جسم بیمار	برنج	گرد و نیم‌دایره	بدون حاشیه	بدون کتیبه	بدون نقش
			قلع				انسانی				
			طلا				حیوانی				
پند و تصحیح	رمل یا باطل‌السحر	رمزنگاری تصویری و نوشته‌ای	آیت‌الکرسی	سوره کافرون	سوره فتح	سوره کافرون	نقره	پایه‌دار	مزین به نقوش	مرکزی	گیاهی
			مس				اساطیری				
موارد دیگر	رمل یا باطل‌السحر	رمزنگاری تصویری و نوشته‌ای	سوره کافرون	سوره کافرون	سوره فتح	سوره کافرون	آلیاژها	متفاوت	مزین به خوشنویسی	دارای ضرباهنگ	هندسی
			فلزات دیگر				خوشنویسی				

که از آن‌ها منتج می‌گردد، انتخاب‌شده است. به نظر می‌رسد عناصر بصری و نمادین بکار رفته بر روی بدنه و کاربردهای آیینی آن‌ها، خوانش مناسبی برای روابط تعاملی انسان-محصول در ساختار اجتماعی و مذهبی به دست می‌دهد. برای این راستی آزمایی و شناخت مؤلفه‌ها، نمونه‌های متعددی رقیب و بررسی گردید. در این میان نمونه‌های موزه متروپولیتن، موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، مجموعه ناصر دیوید خلیلی در لندن، موزه رضا عباسی و موزه باستان‌شناسی گرگان به صورت کتابخانه‌ای و

و زورخانه از دربار و حرم‌سرا تا اسطرلاب رمالان بر شکل‌گیری هنر فلزکاری و تغییرات آن سهیم بودند. این تغییرات از دل ساختارهای اجتماعی، مذهبی، اقتصادی و سیاسی برآمده است که در این پژوهش دو رویکرد اجتماعی و مذهبی مورد تحلیل قرار خواهند گرفت.

معرفی نمونه‌های تحقیق

در تقسیم‌بندی اشیاء فلزی، مجموعه کاسه‌ها و جام‌ها به لحاظ مناسبات فرمی، عملکردی و سمبلیک خاصی

نمودار ۲. خوانش مؤلفه‌های تحول در هنر فلزکاری، مأخذ: همان

مؤلفه‌های متفاوتی را در فرم و عملکردهای معنایی در خود دارد که بخشی به مذهب و باور به نیروهای قدسی، بخشی به اجتماع و روابط انسانی، همچنین هنر و ادبیات و بخش‌هایی نیز به زبان، سنت و روابط اقتصادی و سیاسی اشاره دارد. تحلیل مؤلفه‌های تصویر شده بر کاسه‌های این دوره و نگاهی به ادوار گذشته، میزان و چگونگی تغییرات ایجادشده را در این اشیاء نشان می‌دهد. (تصویر ۱) دسته‌بندی کاسه‌ها و جام‌های فلزی نشان می‌دهد که به‌طور کلی می‌توان سه شاخص کلی فرم، عملکرد و معنا را در تمام نمونه‌ها تعریف نمود. تغییرات تاریخی مؤلفه‌های زیرمجموعه را در طیف ضعف و قدرت قرار داده و نقش کاسه‌ها را تبیین می‌نمایند.

بازتاب شاخص‌های تحول در هنر فلزکاری کاسه‌ها و جام‌ها

در یک نگاه کلی، شاخص‌های سازنده بسترهای تحول، به چند شاخه قابل‌تفکیک و شناسایی هستند. این شاخه‌ها نموداری از ساخت، تولید و مصرف این ظروف را نشان می‌دهند که با بسامد تصویری و مفهومی، مجموعه متفاوتی از اشیاء فلزی را رقم می‌زنند. (نمودار ۲) در ادامه تحقیق، هرکدام از شاخه‌ها به زیرمجموعه‌های متفاوتی ریز خواهند شد و از این طریق مورد تحلیل قرار خواهند گرفت.

تأثیرات رویکرد اجتماعی در تغییرات هنر فلزکاری
ثبات، تمرکز و یکپارچگی دولت صفوی باعث گردید تا سنت‌ها و هنر ایران باستان، مجالی برای احیا و بازتعریف یابد. از جمله احیای مضامین هنر و صنعت دوره ساسانی که دوره درخشانی در صنعت فلز نیز به شمار می‌رود؛

میدانی انتخاب گردید. از ۱۴۷ نمونه کاسه و جام، فراوانی موارد مشابه به ۸ مورد قبل از دوره صفویه و ۱۰ مورد در دوره صفویه مشخص گردید. در مجموعه کاسه‌های تاریخی فلزی، شکل‌گیری کاربرد آن‌ها تحت تأثیر عوامل مختلف مذهبی و آیینی قرار می‌گیرد که می‌توان بیشترین تأثیرات رویکرد اجتماعی و مذهبی را در آن‌ها یافت. برخی از این کاسه‌ها و جام‌ها در ارتباط با مراسم نیایش، قربانی، نوشیدن از عصاره گیاه هوم در نزد زرتشتیان، هدیه، پیشکش و تشریفات درباری بودند. بعضی دیگر به‌تدریج کارکردهای تلفیقی یافتند که هم در پزشکی و هم در امور ماوراءالطبیعه همچون طالع بینی و پیشگویی به کار رفتند.

در دوره صفوی می‌توان گسترش ساخت گونه‌ای کاسه فلزی را شاهد بود که در مطالعات پژوهشی، کاسه‌های جادو-پزشکی^۱ نام‌گذاری شده‌اند. این کاسه‌ها از ابزار و ادوات جادو متمایز بوده و در دسته ظروف قرار می‌گیرند؛ چراکه مانند حرز یا تعویذ با فرد حمل نمی‌شوند و در زمان لزوم به کار گرفته می‌شوند. (Savage, 1997: 72) این کاسه‌ها از فلز ساخته می‌شدند تا در هر زمان و موقعیتی فرد مبتلا قادر به نوشیدن آب از کاسه به جهت شفا یا پیروزی باشد. بدیهی است کاسه‌های جادویی اسلامی قدمتی بیش از دوره صفویه داشته و نمونه‌های آن در سوریه و مصر از قرن ۱۲ م. شناخته شده‌اند؛ این کاسه‌ها صرفاً در درمان بیماری‌ها و پزشکی استفاده شده و جنبه جادویی آن در نمونه‌های یهودی و با خطوط عبری یافت می‌شود. نمونه‌های اسلامی آن در ایران فاقد هرگونه اشاره به جن و شیاطین و جادوگری دارد. (ibid, 73) موردپژوهشی تحقیق همان‌طور که مشخص گردید،

۱. این کاسه‌ها بانام‌های Magic- Divine یا Medicine Bowl یا Jewish Bowl (مورد اخیر کاسه‌های یهودی و مندایی هستند) مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. در مطالعات مکتوب از فرمول‌های جادویی برای رفع قولنج، سم عقرب، التهاب روده، تسکین درد زایمان، تومور و مالیخولیا نام برده شده است که نوشیدن مایعی از یک‌کاسه که روی آن آیاتی از قرآن و یک میدان جادویی خاص نوشته شده، از فرد محافظت به عمل می‌آورد. نک به: (Savage- Smithe, 1997)

جدول ۲. مهم‌ترین تأثیرات رویکرد اجتماعی بر هنر فلزکاری دوره صفویه، مأخذ: همان

توجه به روایت‌های ملی	احیای شاهنامه نویسی	رجوع به مضامین ایران باستان	توجه به رسم‌الخط فارسی	قوت گرفتن آیین‌های فتوت و جوانمردی	همکاری هنرمندان مذاهب و ممالک دیگر
روایت کاوه آهنگر	شاهنامه تهماسبی	شیر و خورشید	کتیبه‌های نستعلیق	اقتدا به امام علی (ع)	چینی، ازبک، ارمنی، تاجیکی

از این دست است. در عین حال یکی از رویکردهای بارز در این دوره، ادامه طریقت تصوف و احیای اسلوب فتوت در نزد بازاریان و جوانان بود. چراکه سنت جوانمردی یا فتوت که در فعالیت‌های اجتماعی و هنری پیش قدم بود؛ در دوران پیش از صفویه با قوت در میان اصناف و هنرمندان وجود داشت؛ اما در این دوره قالب و شکل خود را به صورتی عمیق در جامعه و حتی دربار پیدا نمود. (Nasr, 1974: 281)

همچنین در بکارگیری شکل ترکیب‌بندی‌ها در تزیینات هنر فلزکاری، هر نقش و تعداد آن بر اساس معنایی که در آن نهفته بود به کار گرفته می‌شد. بدین لحاظ ترکیب‌بندی نقوش هندسی و تجریدی کاربرد ویژه‌ای می‌یافت. نقوش هندسی که در هنر اسلامی به جهت قبح استفاده از چهره و پیکرنگاری، مورد توجه و اقبال قرار گرفته است، شکلی تجریدی از عناصر طبیعی می‌باشد که به خاطر قابلیت تکثیر و الگوهای ترکیبی کاربردی، بیش از هر عنصر تزیینی و ساختاری، در هنر و معماری به کار گرفته شده است. (Necipuglu, 1995: 194) همچنین هنر خوشنویسی تحت حمایت شاه‌تهماسب به دغدغه هنرمندان خوشنویس زمان خود و حتی زنان دربار درآمد به‌گونه‌ای که شاه شخصاً بر فعالیت آن‌ها نظارت داشت. (Schimmel, 1984: 166)

درباره نقوش خط و خوشنویسی ۲ در دوره صفویه، باید به توجه به مذهب و رهبانیت توجه نمود که بیش از پیش شدت گرفت، در عین حال این دوره، فضای مناسبی جهت احیاء اشعار شاعران فارسی‌زبان به شمار می‌رود. ترکیب

صنایع، در بین بازاریانی که اغلب جزو طبقات پیشه‌ور مسلمان و از جوانمردان بودند؛ بیشتر از جنبه معنوی مورد توجه قرار می‌گرفت تا اقتصادی و اصناف صنعتگر، برای ورود نو صنعتگران جوان، قائل به رعایت سلسله‌مراتب و یادگیری هنر یا صنعتی از جانب آنان قبل از تشریف به طریقت صوفیگری و پیشه‌وری بودند. (پازوکی، ۱۳۸۶: ۹۸-۹۹) طرایق صوفیگری در اوایل دوره صفوی به ترغیب کار و تجدید صناعات منجر شد؛ بنابراین همان‌گونه که فیض کاشانی نقل می‌کند، معانی اخوت، الفت و فتوت در صنایع دوران اسلامی در این دوره مجدداً احیاء می‌گردد. (فیض کاشانی، ۱۳۷۱: ۲۱۸) از طرفی توجه به معانی پیشه و فن تنها به اخلاق‌مداری معنوی در بازاریان و کسبه بر نمی‌گردد بلکه، انواع فنون در قالب علوم عقلی و محاسباتی مثل ریاضیات و نجوم به کمک زندگی و معیشت مردم و مشاوره در دربار آمد. منتها استفاده از فنون و علمی که مبتنی بر ستاره‌شناسی، علوم غریبه یا مزاج‌شناسی بوده، یکسر در ساختارهای اجتماعی داشت

جدول ۲. مهم‌ترین تأثیرات رویکرد مذهبی بر هنر فلزکاری دوره صفویه، مأخذ: همان

نهادینه شدن حکومت شیعه دوازده‌امامی	تبرک جویی از اسماء الهی و چهارده معصوم (ع)	رواج ساخت ادوات مناسبت‌های مذهبی	رواج فال‌نامه‌ها و علوم غریبه	رسم‌الخط ترکیبی
تثبیت تأثیر روحانیون در هنر دربار و اصناف	کتیبه‌های حاوی اسماء اعظم و صلوات و دعا	علم عاشورا و کاسه‌های سقاخانه	رمل، طالع بینی، جادو-پزشکی، تعویذ و حرز	ترکیب خطوط عربی (نسخ، ثلث...) با فارسی

که به تدریج به سازگاری و نزدیکی با مضامین اساطیری منجر شد. (مسکوب، ۱۳۸۵: ۱۳) در اوستا و شاهنامه به روایت نبرد با ضحاک که یک چهره اهریمنی بود در کارزار کاوه آهنگر اشاره شده است. ضحاک نماد سرما و تاریکی و کاوه، آزادمردی است که در نبرد با بدی‌ها پیشرو است. او در کارگاه خود آهن را نرم می‌کند و با پیشبند آهنگری خود در فشی علیه ظلم برمی‌افزاید تا نور بر ظلمت پیروز شود. (آموزگار، ۱۳۸۸، ۲۹) از این دست روایت‌های ملی در بین مردم آن قدر عمیق و ریشه‌دار شده است تا به یک سبک و روش زندگی یا رفتار تبدیل گردد و در این میان، فلز نمادی از تاریخ کهن ایران تا دوران اسلامی صفویه همچنان با معانی نمادین خود پابرجاست. از طرفی، جامعه صفوی، در حال تجربه زندگی معاصر خود نیز هست، بدین ترتیب که آزادی‌های طبقاتی در میان مردم، یک نوزایی ملی را به دنبال داشت. در امان بودن ضمنی اتباع خارجی و ارامنه و سکنی گزیدن‌های نسل در نسل آنان و حتی به‌کارگیری تخصص آنان در دربار، به تغییر ساختار اجتماعی و آمادگی برای تحولات هنری انجامید.

در این دوره رواج دوباره سبک‌های بومی پوشاک رونق گرفت و سیاحانی چون تاورنیه، شاردن، رابرت شرلی و ... لباس ایرانی می‌پوشیدند. (فریه، ۱۳۷۴: ۲۶۸) در جدول ۲، خلاصه موارد مؤثر در فلزکاری دوره صفویه مشخص شده است.

تأثیرات رویکرد مذهبی در تغییرات هنر فلزکاری

تطابق تاریخی و مذهبی با مسائل آیینی یکی از مواردی محسوب می‌شود که بر نگرش مذهبی ایرانیان مؤثر بود. دینوری (۱۳۸۱) از اساطیر ایرانی همچون رستم، کیومرث یا جمشید، به‌مثابه شخصیت‌های قرآنی در قالب آدم ابوالبشر یا حضرت نوح (ع) یاد می‌کند. (دینوری، ۱۳۸۱، ۱۸۲) ارتباط بین افسانه‌های ایرانی از یک‌طرف با آداب و رسوم توده مردم و از سوی دیگر با قصص متون مذهبی، مجالی برای ایجاد نهضت‌های مذهبی و معنوی ایجاد نمود. همان‌طور که ایرانیان مرام جوانمردی و فتوت را دنبال می‌نمودند؛ نهضت‌هایی همچون شعوبیه، حروفیه، اسماعیلیه و تشیع، زیرساخت‌های مذهبی محکمی به وجود می‌آورد. (مسکوب، ۱۳۸۵: ۹) یکی از شاخص‌های مهم در فرهنگ ایرانی در زمان حکومت صفوی شکل‌گرفته است و آن شور مذهبی در توده مردم است که به‌طور بارزی در ابزارها و ظروف فلزی تجلی پیدا نمود. (ملیکیان، ۱۳۸۸: ۱۶۱) در واقع گسترش اعتقادات شیعی از مهم‌ترین اتفاقات دوره صفوی به شمار می‌رود. (زکی، ۱۳۶۳: ۲۶۶) در عین حال پیوند تاریخی و فکری آداب جوانمردی با سنت پهلوانی و آیین مهر نیز از سوی دیگر ارتباط سه وجه فتوت، آیین ایران باستان و مذهب تشیع را قوت بخشید. (بهار، ۱۳۹۷: ۱۵۹) به دنبال آن گسترش استفاده از اشعار مذهبی و

ادبیات، عرفان و هندسه، نوعی جلوه بصری معنا دار ایجاد می‌نمود. در هنر فلزکاری، بیشتر تناسبات و تکثیر به کار گرفته شده و اعداد، حاشیه‌ها و تقسیم‌بندی‌ها، اشاره به وحدت و کثرت در عرفان اسلامی دارد. شیمیل (۱۳۹۵) معتقد به حضور معنا دار اعداد در هنرهای صناعی ایران و در دوره صفویه دارد. در کاسه‌های این دوره ترکیبات دوازده، هفت، پنج، چهار و سه‌تایی به‌وفور دیده می‌شود. برخی از اعداد از تاریخ اساطیری ایران به‌جامانده‌اند. درباره عدد ۴ مشخص شده است که این عدد در اسلام و در طریقت صوفیگری به عروج چهار مرحله‌ای انسان از ناسوت و از طریق ملکوت و جبروت به لاهوت برمی‌گردد. (شیمیل، ۱۳۹۵، ۱۰۷)

همچنین عدد دوازده نیز هم ریشه در آیین‌های قبل از اسلام دارد مانند دوازده چشمه‌ای که به ضربه عصای موسی کلیم‌الله از زمین جوشیدند یا دوازده تن از نقبای بنی‌اسرائیل و دوازده برج صور فلکی در منطقه البروج و هم در تحولات مضامین مذهبی در صفویه، دوازده امام شیعیان تقویت گردید. (شایگان، ۱۳۷۴: ۱۶۰) در مورد زندگی هنرمندان صنعتگر باید اشاره نمود که از آنجایی‌که خاکساری به درگاه استاد، شاگردان خوشنویس را به تقلید از آثار استادان خود و امضاء با رقم آن‌ها یا ناشناس سوق می‌داد. (منشی، ۱۳۵۰: ۲۶۸)، چگونگی بررسی حالات استادکاران از روی قلم‌زنی آثار خوشنویسی بر اشیای فلزی، به‌درستی و یقین میسر نمی‌گردد. (Roxburgh, 2001: 231)

باین‌حال می‌توان از روی نمونه‌های باقیمانده از این دوران و تطبیق آن با نمونه‌های دوره‌های پیشین، به مواردی از تحول زبان و خط در انتقال مفاهیم در هنرهای صناعی پی برد. جایگزین شدن شعر به همراه یا به‌جای دعاها و متون عربی از مواردی است که برای اولین بار در دوره صفویه باب شد و به هنر فلزکاری رنگ و بویی ایرانی بخشید. (مرتضوی، ۱۳۸۷: ۵۶۵) در زمینه استفاده از نقوش حیوانی^۲ در آثار فلزی قبل از اسلام به‌وفور نقوش حیوانی در قالب اسفنجکس‌ها^۳، گریفون‌ها^۴، هارپی^۵ و نقوش اژدها دیده می‌شود که جنبه سمبلیک، رمزگونه و اساطیری فرم را تقویت می‌کنند. (توحیدی، ۱۳۸۶: ۵۵) پس از اسلام، نقوش موجودات خیالی کمرنگ شده و در اوایل دوره صفوی به نقش حیواناتی که در قرآن، عرفان اسلامی و شیعی پرداخته شده است، در ترکیب با گیاهان توجه شده است. گرایش به ترکیب حیوانات با گیاهان بلند یا درختانی که از هم جدا شده‌اند در آثار برجسته فلزکاری قرن شانزدهم م. دیده می‌شود. (Melikian-Chirvani, 1982: 336)

انتقال فرهنگ سرزمین پدیری به دوره معاصر به قرن‌ها قبل از حکومت صفویه برمی‌گردد. از همان دهه‌های آغازین قرن سوم هجری، توجه به شاهنامه و شاهنامه نویسی مؤید تمایل به پیوند ملیت و زبان در تاریخ ایران هست

۱. این چهار مرحله عبارتند از شریعت، طریقت، حقیقت و معرفت (شیمیل، ۱۳۹۵، ۱۰۷)

2. Animals & Imaginary Creatures Patterns

۳. موجوداتی با سر انسان و بدن حیوان

۴. شیر-دال، موجودی اساطیری با بدن شیر و سر و بال عقاب

۵. موجوداتی افسانه‌ای با سر انسان (زن) و بدن پرنده در بُدهش آمده است که ایزد شهرپور، امشاسپند فلز است. همین نکته نشان‌دهنده اهمیت اساطیری فلز به‌عنوان یکی از موادی که در آفرینش جهان از آن یاد شده است، است. در پشت

۱۰، بند ۱۲۵ به‌وضوح از اندیشه مینوی شهریور یاد شده است: «...

به یاری و همکاری او خور و مهر و آسمان و آنگران، سوگ نیکو، اردویسور، هوم یزد، بُرزیذ و دهمان آفرین داده شدند؛ زیرا فلز را استواری از آسمان است

و آسمان را بن گوهر فلزین است ...تا بدین همکاری، دیوان را در (دوران) اهریمنی توان از میان بردن فلز نباشد». (به نقل از بهار، ۱۳۶۲، ۴۱)

۶. در بُدهش آمده است که ایزد شهریور، امشاسپند فلز است. همین نکته نشان‌دهنده اهمیت اساطیری فلز به‌عنوان یکی از موادی که در آفرینش جهان از آن یاد شده است، است. در پشت

۱۰، بند ۱۲۵ به‌وضوح از اندیشه مینوی شهریور یاد شده است: «...

به یاری و همکاری او خور و مهر و آسمان و آنگران، سوگ نیکو، اردویسور، هوم یزد، بُرزیذ و دهمان آفرین داده شدند؛ زیرا فلز را استواری از آسمان است

و آسمان را بن گوهر فلزین است ...تا بدین همکاری، دیوان را در (دوران) اهریمنی توان از میان بردن فلز نباشد». (به نقل از بهار، ۱۳۶۲، ۴۱)

۷. در بُدهش آمده است که ایزد شهریور، امشاسپند فلز است. همین نکته نشان‌دهنده اهمیت اساطیری فلز به‌عنوان یکی از موادی که در آفرینش جهان از آن یاد شده است، است. در پشت

۱۰، بند ۱۲۵ به‌وضوح از اندیشه مینوی شهریور یاد شده است: «...

به یاری و همکاری او خور و مهر و آسمان و آنگران، سوگ نیکو، اردویسور، هوم یزد، بُرزیذ و دهمان آفرین داده شدند؛ زیرا فلز را استواری از آسمان است

و آسمان را بن گوهر فلزین است ...تا بدین همکاری، دیوان را در (دوران) اهریمنی توان از میان بردن فلز نباشد». (به نقل از بهار، ۱۳۶۲، ۴۱)

۸. در بُدهش آمده است که ایزد شهریور، امشاسپند فلز است. همین نکته نشان‌دهنده اهمیت اساطیری فلز به‌عنوان یکی از موادی که در آفرینش جهان از آن یاد شده است، است. در پشت

۱۰، بند ۱۲۵ به‌وضوح از اندیشه مینوی شهریور یاد شده است: «...

به یاری و همکاری او خور و مهر و آسمان و آنگران، سوگ نیکو، اردویسور، هوم یزد، بُرزیذ و دهمان آفرین داده شدند؛ زیرا فلز را استواری از آسمان است

و آسمان را بن گوهر فلزین است ...تا بدین همکاری، دیوان را در (دوران) اهریمنی توان از میان بردن فلز نباشد». (به نقل از بهار، ۱۳۶۲، ۴۱)

۹. در بُدهش آمده است که ایزد شهریور، امشاسپند فلز است. همین نکته نشان‌دهنده اهمیت اساطیری فلز به‌عنوان یکی از موادی که در آفرینش جهان از آن یاد شده است، است. در پشت

۱۰، بند ۱۲۵ به‌وضوح از اندیشه مینوی شهریور یاد شده است: «...

به یاری و همکاری او خور و مهر و آسمان و آنگران، سوگ نیکو، اردویسور، هوم یزد، بُرزیذ و دهمان آفرین داده شدند؛ زیرا فلز را استواری از آسمان است

و آسمان را بن گوهر فلزین است ...تا بدین همکاری، دیوان را در (دوران) اهریمنی توان از میان بردن فلز نباشد». (به نقل از بهار، ۱۳۶۲، ۴۱)

جدول ۴. مروری بر خوانش مؤلفه‌های تصویری و نمادین در کاسه‌ها و جام‌های تاریخی، مأخذ: همان

توضیحات	رویکردهای فرمی و عناصر نمادین		جزئیات عناصر تصویری	دوره تاریخی	نمونه ادوار قبل
	کارکرد نمادین	کارکرد زیباشناسی			
		-فرم بدنه نیمکره -بدون نقش و ساده		قرن ۹ قبل از میلاد عصر آهن II	تصویر ۲- کاسه مس و برنز حاصل - مأخذ: موزه متروپولیتن، شماره ۶۱.۱۰۰.۳۸
(به شرگی-شری توانا، خدای سرزمین اکد (۴)، عادل در داوری شو- ایرستیم خدمتگزار تو اهدا کرده است (پوپ) و اکرم، ۱۳۸۷: ج ۱، ۳۴۸)	-کاسه به صورت پیشکش هدیه شده است.	-نقوش خط -نقوش دارای قاب و کادر -فرم بدنه دوکی با لبه‌های برگشته		حدود ۲۲۱۷- ۲۱۹۳ پیش از میلاد	تصویر ۳- کاسه مسی دوره اکد- مأخذ: موزه متروپولیتن، شماره ۴۸.۱۷۸.۲
این طرح‌واره‌ها از گل نیلوفر و برگ به هم تائیده تشکیل شده، گلواره و نیلوفر آبی از نگاره‌های آفتاب هستند. گلبرگ‌های نیلوفر با شیارهایی که از پایین به بالا گسترش دارد تزئین شده است.	-مورد استفاده آیینی -هدیه و پیشکش -شاید دفن در کنار متوفی	-تزئینات هندسی -تزئینات دالبری متحدالمرکز مانند گلبرگ گل لوتوس -پایه کوتاه و کوچک -فرم بدنه خم‌های -گردن ظرف متناسب		حدود هزار سال قبل از میلاد شمال غربی ایران- منطقه خزر	تصویر ۴- کاسه طلای شیاردار- مأخذ: موزه متروپولیتن، شماره ۱۹۸۳.۳۵۹
شکل شاخ‌ها، حرکت پاها، استخوانی بودن بدن و نبرد حیوانات در کنار نشستن عده‌ای دیگر روایت اساطیر گونه‌ای را به تصویر کشیده است. این ظروف معمولاً آیینی هستند.	-فیگورهای ریتمیک و در حال حرکت از بز، نبرد شیر و قوچ، گراز و پرندگان شبیه آدوتکا (گونه‌ای پرنده که در هند نیز دیده شده)	-نقوش حیوانی -نقوش گیاهی (لوتوس در مرکز ظرف) -ترکیب‌بندی دایره‌ای متحدالمرکز -ترکیب ریتمیک		قرون متأخر قبل از میلاد	تصویر ۵- کاسه طلا با نقوش حیوانی - مأخذ: موزه آرمیتاژ، شماره ۲۷۸
در دوره هخامنشی تأسی از هنر یونان از طریق هنرمندان انجام گرفت و در دوره ساسانی بار دیگر فنون ساخت ظروف درباری با حفظ ظرافت ساخت و این بار با شاکله ایرانی قوت گرفت. فرم بیضی در چندین نمونه دیده شد.	-نقش پرنده (بلدرچین یا پوقلمون) و شکوفه‌های لوتوس به صورت کلاسیک و قاب گرفته به طرف جنبه تشریفاتی داده است.	-نقوش حیوانی -نقوش گیاهی (لوتوس یا نیلوفر)، شاخه انگور -فرم بدنه چند لبه گرد در محیط بیضی شکل ظرف		قرون ۶ تا ۷ میلادی ساسانیان	تصویر ۶- کاسه نقره لبه‌دار منقوش - مأخذ: موزه متروپولیتن؛ شماره ۱۹۹۲.۲۳۳
در دوره سلجوقی رشد هنر فلزکاری، نشان می‌دهد که پس از دوره ساسانی بار دیگر صنعتگری رونق گرفت. اسلام سنی در قبایل ترک نژاد در این دوره با هنر ایران در آمیخت اما ظرایف اجرا همچنان نیاز به تقویت دارد.	-حاشیه خط کوفی به برکت طلایی از طریق دعا به زبان عربی اشاره دارد. -رواج کاسه‌هایی جهت تبرک آب - مرغابی استعاره از حیات زاهدانه	-خوشنویسی به خط کوفی و عربی در حاشیه لبه بالای ظرف -نقوش حیوانی -نقوش گیاهی -تقارن محوری در ترکیب‌بندی		دوره سلجوقی	تصویر ۷- جام طلایی سلجوقی، مأخذ: (اتینگهاوزن، ۱۳۷۸، ۵۳)

<p>آیات سوره انعام بر روس کاسه نوشته شده است؛ و کذلک نری ابراهیم ملکوت السموات و الارض و لیکن من الموقنین...</p>	<p>-استعانت از آیات قرآن (سوره مبارکه انعام) در تبرک جویی و رفع حاجت -شفا و زایمان زنان باردار</p>	<p>-بدنه نیمکره با لبه برگشته -بدون حکاکی و قلم‌زنی -به نظر می‌رسد دعا به صورت دستی و در جریان پس از ساخت اضافه شده باشد.</p>		<p>قبل از (احتمالاً) تیموری</p>	 <p>تصویر ۸- کاسه (تاس) - مأخذ: موزه باستان‌شناسی گرگان - عکس: نگارندگان</p>
<p>برنج برجسته کاری شده و با طلا و نقره حکاکی و منبت کاری شده است. دست خوردن مداوم به سطح کاسه خاتم کاری طلا و نقره آن را مخدوش نموده است. شش ماهی به صورت افقی و در امتداد هم به دور خورشید می‌گردند دوازده ماهی دیگر به صورت شعاعی در کف کاسه به سمت مرکز جهت دارند.</p>	<p>-مصورسازی فضای باغ بهشت با توجه به کتیبه‌ها و نقوش -توجه به مرکز ظرف با طرح گل رز بسان یک خورشید. -انتظار می‌رود وجود ماهی دلیلی بر آب متبرک در کاسه باشد.</p>	<p>-خوشنویسی به خط ثلث (عربی) -فیگورهای انسانی -نقوش حیوانی (بلبل و ماهی) -نقوش گیاهی (برگ و ساقه و گل رز) -کتیبه و قاب‌های رنیمیک -دورتادور بدنه خارجی - بدنه کاسه خاتم کاری طلا و نقره</p>	 	<p>قرن ۱۴ میلادی قرن هشتم هجری قمری فارس</p>	 <p>تصویر ۹- کاسه برنجی (تاس) - مأخذ: موزه ویکتوریا آلبرت، شماره: ۵۵۴-۱۸۷۶</p>

خطوط عربی نسخ و ثلث شدند و سپس با به‌کارگیری خطوط ایرانی نستعلیق تعلیق اهمیت و اعتبار ویژه‌ای یافتند. (۵۱-۲۰۰۴: ۵۰) (Soucek) این اشیاء از طریق آیات و ادعیه، برای صاحب آن شیء، برکت، سلامت، امنیت و پیروزی طلبیدند.

با این حال به نظر می‌رسد کلید دگردیسی سیاسی-مذهبی ایران همان موقع که به دست شاه اسماعیل صفوی رقم خورد، در ادامه نهادینه کردن حکومت بر پایه شیعه دوازده‌امامی به همراهی نهاد نظامی و بازخورد تبلیغاتی صوفیگری بود. (Perry, ۲۰۱۰: ۱۲۷) از دیگر امتیازاتی که صنعت فلزکاری دوره صفوی دارد، نسبت زیاد کتیبه‌های آب‌طلا داده‌شده با ذکر کلمه مقدس «الله»؛ «محمد (ص)» «شاه» که در تصوف هم در مذهب تسنن و هم تشیع وجود داشته است. (Rogers, ۱۹۸۸: ۲۰۸) سیاحانی همچون شاردن از مشاهدات خود درباره تعداد زیاد این شجره‌نامه‌های آب‌طلا داده‌شده و ظروف پرهزینه و قیمتی که با جواهرات و سنگ‌های ارزشمند مرصع می‌شدند، در دربار و نزد سلاطین نوشتند. (زکی، ۱۳۶۶: ۲۶۸) در عین حال نقش اندیشمندان و فلاسفه شیعه‌مذهب در ایران برای ساختن یک عصر طلایی برای مذهب شیعه در اسلام، در شکوفایی هنر فلزکاری، جلوه‌گاه نمود ارادت صنعتگران هنرمند به مضامین مذهبی کارساز افتاد. (Dale, ۲۰۱۰: ۱۷۷)

با توجه به آنچه بیان شد، به نظر می‌رسد مؤلفه‌های تحول در هنر و صنایع دوره صفوی به‌طور مشخص بر میراث فرهنگی ایران زمین تأثیر گذارده است؛ چه، میراث فرهنگی

نگارش و خوشنویسی، در انواع هنرهای صنایع همچون کتیبه، کتاب‌آرایی، معماری، نگارگری، نساجی و فلزکاری توسط هنرمندان، معماران و صنعتگران درخشیدن گرفت. تداوم و عمر طولانی سلسله صفوی و تقویت جنبه‌های مذهبی و فرهنگی به تحکیم و توسعه سنت هنری آن کمک نمود. (اسکارچیا، ۱۳۸۴: ۳) جد بزرگ شاه اسماعیل صفوی، خود عارف و صوفی بوده و در نتیجه حکومت به وجود آمده، نه تنها به مقدسین و ائمه اطهار ارادت خاضعانه داشت و گاه حاکمان تصویری از الوهیت برای خود قائل بودند؛ بلکه تکثیر آیات، روایات، اشعار فارسی و ادعیه را به صورتی هنرمندانه تشویق می‌نمود. (دهمشگی و جانزاده، ۱۳۶۶) تمایلات صوفیانه گاه تا حد خرافات به جریان‌های بیراهه می‌رفت. توجه ویژه به استفاده از رمل و تقال برای تصمیم‌گیری‌های مهم حکومتی و سعد و نحس ایام، فرصتی را فراهم آورد تا هنرمندان صنعتگر به ساخت اشیاء و ادوات فالگیری و قفل‌ها اهتمام ورزند و منجمان و ریاضیدانان بر طراحی اسطرلاب و ادوات اندازه‌گیری تقویم نظارت کنند. برخی از کاسه‌ها تحت عنوان چهل‌کلید، ابزاری جهت شفا، باطل‌السحر، بخت‌گشایی و ظفرمندی بر دشمنان در دست توده مردم بوده است (بلوکباشی، ۱۳۸۱، ۱۹۰) و تعدادی از این ظروف تحت عنوان وقفی، به اماکن مذهبی هدیه شده و یا در مراسم عزاداری و تعزیه یا در سقاخانه‌ها به کار گرفته می‌شد. موضوع اصلی تزیین این ظروف وقفی، اسامی ائمه اطهار و دعای فرج و مدح و ثنا با حکاکی روی فلز بود. (توحیدی، ۱۳۸۶: ۷۳) این اشیاء باظرافت و هنرمندی، در ابتدا منقوش به خوشنویسی با

جدول ۵. خوانش مؤلفه‌های تصویری و نمادین در کاسه‌ها و جام‌های دوره صفویه، مأخذ: همان

نمونه دوره صفوی	جزئیات عناصر تصویری	رویکردهای فرمی و عناصر نمادین		توضیحات
		کارکرد نمادین	کارکرد زیباشناسی	
 <p>تصویر ۱۰- کاسه دعایی - مأخذ: مجموعه خلیلی، شماره MTW ۱۹۱- اواخر قرن ۱۶-۱۷ م.</p>		<p>-عناصر مذهبی: اسامی محمد (ص) و علی (ع)، آیت‌الکرسی، سوره بقره -جمله «استجاب باد» در زیر کاسه -کاربرد دعای برکت و حفاظت داشته است.</p>	<p>-نقوش خوشنویسی -کتیبه و قاب -ترکیب دایره‌ای -تزئینات گیاهی (انگور) در لبه ظرف -نقوش برگ خرما</p>	<p>کاسه کم‌عمق با برآمدگی مرکزی آلیاژ مس که در تمام بدنه ظرف دعانویسی شده است. نام‌های محمد (ص) و علی (ع) هر کدام چهار بار در ترکیب قاب‌های دایره‌ای در بدنه ظرف به شکل گلبرگ گل حکاکی شده است. حاشیه خارجی ظرف مزین به آیت‌الکرسی و سوره‌های بقره، حمد، نصر، قل</p>
 <p>تصویر ۱۱- کاسه پیشگوی - مأخذ: موزه ویکتوریا و آلبرت، شماره: ۱۸۸۹-۷۸۰- اواسط قرن ۱۶ م.</p>		<p>-حاشیه فوقانی دعای برکت خدا بر ۱۴ معصوم -تکرار اسامی محمد (ص) و علی (ع) بر مرکز ظرف -در کتیبه‌ها، چهارقل و سوره بقره و انسان برای محافظت از خطرات -نوشتن آب دعا</p>	<p>-نقوش خط -تزئینات گیاهی برگ نخلی و نیلوفر آبی -معکوس ۱۲ بار تکرار شده -ترکیبات ۸ تایی -کتیبه‌های دایره و بیضی و ترنجی</p>	<p>ترکیب خطوط و نا‌ق‌های قوسی با ادعیه و لفظ یا الله یا رحمان که در وقت گرفتن کاسه می‌گفتند، نوعی الگو در ساختار بصری محافظت را تداعی می‌کند. همچنین دعای: ناد علیا مطهر العجائب / تجده عوناً لک فی الثواب / کل هم و غم سنجلی / بولایتک یا علی یا علی یا علی / نصر من الله و فتح قریب و بشر / المومنین یا محمد / یا علی خیر البشر / یا الله یا رحمان، حکم شده است.</p>
 <p>تصویر ۱۲- کاسه (جام) - مأخذ: شماره: ۱۹۱۹-۱۲۲- قرن ۱۷ م.</p>		<p>-ترکیب عناصر ادیان و مذاهب از ایران باستان، مسیحیت و اسلام -کاربرد جام نوشیدنی داشته است.</p>	<p>-نقوش خط (فارسی و ارمنی) -تزئینات نیلوفر معکوس -کتیبه‌های لوزی -نقوش هندسی</p>	<p>ساقیا برخی‌ز در ده جام را / خاک‌برسر کن غم ایام را / ساغر می بر کفم نه تا ز بر / برکشم این دلق ارزق قام را دارای کتیبه‌های فرسی و ارمنی و قضایه حافظ و نام سازنده ارمنی است. این ظرف احتمالاً در منطقه جلغای اصفهان ساخته شده است.</p>
 <p>تصویر ۱۳- کاسه مسی قلع اندود (تاس) - مأخذ: موزه ویکتوریا آلبرت، شماره: ۱۸۷۸-۵۵۸- اواخر قرن ۱۸ م.</p>		<p>-صلوات بر دوازده امام شیعیان -شرب و شستشو از آبی که به اسماء امامان متبرک شده مخصوصاً برای شفا، زایمان و زنان باردار</p>	<p>-خط نستعلیق -نقوش گیاهی (اسلیمی‌های عمودی و شکوفه) -فرم بدنه دارای گردن صاف و شکم بیضی</p>	<p>پوشش قلع در بعضی جاها پوسیده شده و به‌صورت پتینه سفید مایل به خاکستری مات درآمده و در برخی قسمت‌ها مس مشخص بود. حاوی صلوات ۱۲ امام شیعیان. رقم هنرمند نشان می‌دهد که سفارش‌دهنده فردی به نام صاحبه فخری جهان خانم بنت حاجی رجبا است.</p>
 <p>تصویر ۱۴- کاسه دعا مسی - مأخذ: مجموعه خلیلی، شماره: MTW ۱۹۲- قرن ۱۷ م.</p>		<p>-کتیبه‌ها در ۷ دور با نقش شاخه انگور به‌صورت تریخ تا لبه ظرف تکرار شده‌اند. -توالی ۷ اشاره به عطار، مریخ، مشتری، زحل، ماه خورشید و زهره دارد که به دور برجستگی وسط می‌چرخند. -تکرار نام امام علی (ع) و ادعیه، برکت طلبی و دعا</p>	<p>-نقوش خوشنویسی -نقوش گیاهی (ترنج‌های بهم‌پیوسته) -نقوش هندسی -نقوش اساطیری (برج‌های دوازده‌گانه) -ترکیب‌بندی مرکزی حول وسط</p>	<p>این کاسه دعا با دقت اجرا شده دارای یک برجستگی بزرگ، تقریباً نیم‌کره‌ای، یک لبه همیشه و یک سطح کم است پای دایره‌ای آثاری از یک ترکیب سیاه وجود دارد که زمانی در حکاکی کتیبه‌های کوچک و زمینه‌های پشت کتیبه‌های بزرگ و اشکال طالع بینی و فلکی نقش بسته است که نقش برجسته‌ای در طراحی کلی دارد.</p>

<p>برجستگی وسط، حاوی اعداد جادویی است ردیف اول از مرکز نصر من الله و فتح قریب ردیف دوم آیت الکرسی و اطراف محیط دایره ۱۰ عدد جادویی قرار دارد. ۱۰ دایره متوسط در داخل ظرف که در ۵ دایره، آیت الکرسی و در ۵ دایره دیگر «ب، د و ح، ۲، ۴، ۶، ۸» حک شده است. لبه داخلی نیز اعداد جادویی دیده می‌شود.</p>	<p>- پوشیده از آیات قرآن و اذعیه - صلوات، آیت الکرسی، اعداد و حروف ابجد - استفاده نمادین از زوائد کلید شکل در بخت گشایی و پیروزی و فتح - در جلوگیری از چشم‌زخم، طلسم و جادو پزشکی استفاده می‌شد.</p>	<p>- نقوش خط - ترکیب بندی هندسی - دایره متحد المکز - زوائد فلزی آویخته از مرکز</p>		<p>تصویر ۱۵- جام چهل کلید- آرشیو موزه رضا عباسی (پور صالح امیری، ۱۳۹۶: ۱۹۸)- اواخر قرن ۱۸ م.</p>
<p>این کاسه غیر معمول بزرگ و ظریف حک شده در آلیاژی با یک پتینه غنی از قهوه‌ای تیره ریخته می‌شود. شکل ظاهری این آلیاژ در داخل زیرانداز تصویری از بافت نامنظم فلز ریخته‌گری و نیاز به ورقه‌ای پس از ریخته‌گری به منظور دستیابی به یک سطح کاملاً صاف را ارائه می‌دهد. سطح کاردستی در این کاسه از نظم فوق‌العاده بالایی برخوردار است. حکاکی، بیشتر روی سطح داخلی، با ماده سفید پر شده است.</p>	<p>- تلفیقی از دعا، رمل و جفر و شهادت فارسی و عربی و طریقت صوفیه - تکرارها و ریتم‌های نمادین بر پایه ۴ (ترکیبات ۴ تایی و ۵ (۵ مربع چهارقل)، ۵ (۵ مربع جادویی).... - زیر لبه کاسه ۲۱ کتیبه حاوی اسامی مقدس و دعا - در مربع‌ها طلسم عددی وجود دارد. - استفاده برای شفای بیمار</p>	<p>- نقوش خط - کتیبه و قاب‌های دایره‌ای و ترنج شکل - ترکیبات و تقسیمات مربعی حول دایره - برجسته وسط - ترکیب‌های مورب، هندسی و ریتمیک به تعداد معنی‌دار</p>		<p>تصویر ۱۶- کاسه برتری جادو پزشکی - مأخذ: مجموعه خطیلی، شماره: MTW1444- اوایل قرن ۱۷ م.</p>
<p>این کتیبه‌ها ابتدا به ما می‌گویند که مالک به‌عنوان درویشی، یعنی یک سالک از جامعه صوفیه و در مرحله دوم حکایت از شیعه بودن وی دارد: ای شاه که عمر بی قیامت بادا/ بنیاد فلک بهر اساست بادا/ هر میوه که در باغ فلک شیرین است/ در مجلس تو میوه طاست بادا/ نام مالک: درویش مردانشا بن غواص شاه</p>	<p>- در کتیبه اول دعای خیر - کتیبه بعدی شامل یک رباعی - تکرار کتیبه‌ها به ترتیب عدد ۵ است. - حاشیه صلوات بر ۱۲ امام شیعیان است.</p>	<p>- نقوش خط نسخ - قلم‌زنی شده در ترکیب با نقوش گیاهی اسلیمی شاخه انگور - کتیبه‌های برگ نخلی - تزیینات یکدست و پرکننده و هندسی</p>		<p>تصویر ۱۷- کاسه (تاس) برنجی- مأخذ: موزه ویکتوریا آلبرت لندن، شماره نشده - قرن ۱۶ م.</p>
<p>قصیده‌ای از هلالی (شاعر اهل هرات که نشان از خاستگاه کاسه می‌دهد که خراسان است): بدین هوس که دمی نهم پای قدح / هزار بار فزون خوانده‌ام دعای قدح / رسید موسم گشت چمن بیا سافی / که تازه شد هوای باده و هوای قدح / به باد لعل تو تا کی لب قدح بوسم / خوش آنک بوسه بر آن لب زخم بجا / هلالی از قدح می‌چه جای پرهیز است / بیا که بپر مغان می‌زند صلاهی قدح</p>	<p>- ادبیات و استفاده از اشعار نغز در قالب قصیده - تلفیق عناصر ایران باستان و اشعار پارسی پس از اسلام - جام نوشیدنی</p>	<p>- نقوش نستعلیق - نقوش گیاهی (اسلیمی طوماری، ترنج معکوس، انگور، برگ نخلی و لوتوس هخامنشی) - تزیینات آویخته معکوس</p>		<p>تصویر ۱۸- بیاله (قدح)- موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، شماره: M25- ۱۹۱۶- اواخر قرن ۱۶ م.</p>
<p>نقش یک سوار در حال چهارنعل نشان داده شده که به سمت چپ خود به شکارچی دیگر نگاه می‌کند. یک سگ شکاری و دو خرگوش در امتداد اسب می‌دوند. یک شکارچی در حالی که شمشیر خود را بر روی شیر پایین می‌آورد دیده می‌شود و شکارچی دیگر در جهت خلاف نیزه‌ای را با دو دست گرفته است. کلاه نمادی نوک‌تیز دارد. کلاه خز قفقازی که در مینیاتورهای رضاعی دیده می‌شود. دو شاهین، غازها و خرگوش‌ها دیده می‌شوند.</p>	<p>- صلوات بر امامان شیعه در حاشیه بالای ظرف - صحنه گریز شکار و دو شکارچی - مشایعت حیوانات دیگر - فیکور انسانی مینیاتور - تداعی صحنه شکار و بزم بهار در ظروف ساسانی</p>	<p>- نقوش خط - نقوش انسانی - نقوش حیوانی - نقوش گیاهی تزیینات برگ نخلی، شکوفه - ترکیب بویا - حاشیه متقوس</p>		<p>تصویر ۱۹- کاسه مسی پایدار (جام)- موزه ویکتوریا و آلبرت، شماره: M.۳۴- ۱۹۱۲- قرن ۱۷ م.</p>

حوزه‌ای است که دربرگیرنده تمام وجوه فرهنگی نظام‌های اجتماعی بوده که نسل‌های پس‌از آن را نیز خودآگاه یا ناخودآگاه زیرپوشش خود قرار می‌دهد. (ورجاوند، ۱۳۷۸: ۶۶) بنابراین سازوکار هنر-صنعت فلزکاری دوره صفوی، تحت تأثیر ساختار نهادها، نمادها و روش‌های حاکم بر جامعه و حکومت مرکزی، به یکی از هنرهای صناعی قابل توجه و تأمل‌برانگیز تبدیل گشت. موارد قابل جمع بندی در این حوزه در جدول ۳، قابل دریافت است.

آفرینش هنری، یک فرآیند چندبعدی است که در طول بازه‌های زمانی معینی ثابت می‌ماند و یا دچار تغییر می‌گردد. بی‌شک هنر فلزکاری در طول تاریخ همواره دستخوش عوامل متعددی گشته که چهره آن را دگرگون ساخته است. این دگرگونی‌ها، زمانی با تضعیف و زمانی با تقویت حوزه‌ها و عناصر ساخت، مطرح می‌شود. آنچه در جدول‌های ۴ و ۵ آمده است، تحلیلی بر شدت و ضعف کارکردهای فرمی است که به زیبایی‌شناسی و صورت کاسه‌ها و جام‌ها در طول تاریخ مربوط می‌شود و عناصر معنادار که در قالب نمادها و کارکردهای آیینی در کاسه‌ها و جام‌های فلزی بروز کرده است. تغییر، تداوم یا تحول مؤلفه‌های فرم و عملکرد در صورتی قابل‌شناسایی است که مروری بر نمونه‌های ادوار قبل صورت گرفته باشد. اهم مواردی که در خوانش نشانه‌های تصویری اعم از تزیینی و نمادین و همچنین کارکرد کاسه‌های ادوار قبل از صفویه قابل‌شناسایی است در این جمع‌بندی خلاصه می‌شود:

نشانه‌های تصویری در اغلب کاسه‌های فلزی وجود داشته است.

کاسه‌ها و جام‌ها بسته به کارکرد تشریفاتی یا آیینی روایتگر موضوع حماسی، اساطیری و جشن و فتوحات هستند.

نقوش خط در دوره‌های هخامنشی و ساسانی به صورت پهلوی و میخی (گاه عبری در بخش‌هایی از ایران) به کار گرفته شده، در سده‌های اول پس از اسلام تقریباً نمودی نداشته و از قرن ۴ و ۵ هجری خط عربی به صورت کوفی، ثلث و در تلفیق با نقوش گیاهی و گاه حیوانی به کار گرفته شده است.

بیشترین میزان استفاده از فلز طلا و نقره و همین‌طور مس و برنز بوده و روش‌های حکاکی و برجسته‌کاری قبل از اسلام رواج داشته است.

جادو-پزشکی و استفاده از کاسه‌ها در قالب تاس برای شستشو و دفع نیروهای شر با نوشتن یا حکاکی بر بدنه کاسه‌ها با شدت و ضعف در تمام ادوار وجود داشته است.

تأثیر هنر یونان در ایران قبل از اسلام و همچنین هنر چین از طریق مغول‌ها بعد از اسلام، از همکاری‌های مهم هنرمندان غیر ایرانی و ایرانی بود.

تمام موارد برشمرده به تدریج و با همپوشانی مؤلفه‌های مؤثر در ساخت و تولید هنرهای صناعی با یکدیگر به وجود آمده است.

رویکردهای فرمی و نمادین در نمونه‌های مطالعاتی دوره صفویه در جدول ۵ مشخص شده است.

از مجموع تحلیل داده‌های مرتبط با هنر فلزکاری در اشیاء خانگی در دوره صفوی مشخص می‌گردد فلزکاری از چند جنبه حائز اهمیت است. در مواردی همچون استفاده از قلع و برنج و ریخته‌گری، قلم‌زنی و استفاده از نقوش گیاهی و اسلیمی‌های تودرتو و پیچیده، الگوی فلزکاری دوره سلجوقی، ایلخانی و تیموری تداوم یافته و ادامه پیدا کرد. تعدادی از اشیاء قلع اندود باقیمانده شامل انواع بادیه، مشربیه، طبقچه، تاس و جام‌هایی با نقوش و تزیینات زیبا می‌باشد. (مرتضوی، ۱۳۸۷: ۵۶۵) در استفاده از طلا و نقره در طلاکوبی و نقره‌کوبی و همچنین تولید شمشیر و خنجر و ظروف فلزی برای دربار و استفاده از نقوش حیوانی و انسانی، هنر فلزکاری پیشرفته و کهن دوره ساسانی احیاء گشت و به شهرت رسید. در سفیدگری، استفاده از خوشنویسی و توسعه نسخ خطی که یکی از برجسته‌ترین و چشمگیرترین فنون تزیینی ایران شد، به تحولی قابل توجه دست یافت. (اتینگهاوزن و یارشاطر، ۱۳۷۹: ۱۹۳) از این جهت دوره صفویان را می‌توان دوره تحول در هنر صناعی و صنعت نامید. (اسکارچیا و کوراتولا، ۱۳۹۴) در جمع‌بندی جدول ۵ این موارد مشخص شده و بیشترین فراوانی نشانه‌های تصویری در نقوش خط و عبارات آرزومندی، برکت و پیروزی طلبی بروز کرده است. این موارد همراه با نقوش گیاهی، حیوانی و انسانی تکمیل شده‌اند. همچنین می‌توان به این موارد اشاره نمود:

کاسه‌ها و جام‌های دوره صفوی کاربری مذهبی، جادو-پزشکی و آیینی داشته و به ترتیب در سقاخانه‌ها، درمان بیمارار و محافظت استفاده می‌شدند.

از تمام انواع نشانه‌های تصویری در نقوش در بیشتر کاسه‌های فلزی استفاده شده است.

هم‌زمان با رشد علوم مهندسی و ساخت دقیق ابزار نجوم و اسطرلاب و همچنین گرایش دربار به فال‌بینی و رمل، کاربری کاسه‌ها در قالب پیشگویی رواج پیدا کرده و رموز اعداد و جداول حروف ابجد در ترکیب‌بندی‌ها بروز کرد.

کتیبه‌های متناوب با خط عربی و اشعار فارسی و ادعیه جزء موارد فراگیر در نشانه‌های فرمی کاسه‌ها بشمار می‌رود.

رجوع به روایت‌ها و اشکال اساطیری، در عین توجه به نقوش هندسی و انتزاعی، نشان از ترکیب محتوای مضامین ایران باستان و اسلام دارد.

در کاسه‌های این دوره استفاده از آلیاژ فلزات بخصوص فولاد و همچنین طلا و نقره‌کاری در کاسه‌ها دیده می‌شود.

نتیجه

از مجموع آنچه در تحقیق پیش رو گذشت، از خوانش مؤلفه‌های تحول، مجموعه‌هایی به صورت تاریخ، سنت و آیین، علوم و صنایع، جغرافیا و زبان مشخص گردید که از این مجموعه‌ها موارد مؤثر بر تغییرات کاسه‌ها و جام‌های فلزی دوره صفوی مورد تحلیل قرار گرفتند. نتایج حاصل از پژوهش این یافته‌ها را تبیین می‌نماید:

• در مطالعه مؤلفه تاریخ، فلزکاری قبل و بعد از اسلام عناصر تصویری و نمادین و کاربردی مورد واکاوی قرار گرفتند. تحلیل‌ها نشان می‌دهد که نشانه‌های اساطیری و آیینی در فلزکاری کاسه‌های تاریخی وجود داشته اما در دوره صفوی قالب ترکیب خود را به صورت نوین و یکپارچه یافته است و می‌توان با خوانش آرایه‌های نقوش خط و کتیبه‌ها، کاسه‌های دوره صفوی را تشخیص داد. بروز مضامین سنتی و ملی‌نه‌تندادر قالب نقش و نماد بلکه در رفتار صنعتگران و اصناف نیز جاری بود. رویکردهای اجتماعی فتوت و جوانمردی بخصوص در نزد آهنگران و فلزکاران و مشارکت در دسته‌های مناسبت‌های مذهبی همچون عزاداری عاشورا، تلفیق محکمی بین مضامین ایران باستان و مضامین شیعی ایجاد نمود. تصویرگری بعد از اسلام در هنرهای صناعی ایران و از جمله در کاسه‌های فلزی ادامه پیدا نمود. حفظ زبان ملی و احیای شاهنامه نویسی همچنین تأثیر هنرمندان داخلی غیرمسلمان که تحت حمایت شاه‌عباس بودند و هنرمندان خارجی، بر شکل‌گیری منسجم کاسه‌های فلزی تأثیرگذار شد. توجه به کتاب و تقدس آن از تأسی به قرآن به تصویرگری رواج داده شد به طوری که زیباشناسی هنرهای صناعی در تزئیناتی بود که در ممالک دیگر اسلامی حرام اعلام شده بود. این مورد در فلزکاری کاسه‌ها در دوره صفوی به اوج ظرافت و خلاقیت خود رسید. جادو-پزشکی و درمان‌های آیینی ریشه‌ای کهن در تاریخ ایران دارد. تصویر کردن اهورامزدا و ایزدانی چون آناهیتا و مهر در دین زرتشت نه تنها مکروه نبود بلکه پسندیده محسوب می‌شد. استفاده از فلز که ماهیتی اساطیری داشته و در آیین باستان در دفع اهریمن مفید واقع می‌گردد، با ادعیه و اسماء اعظم شکلی ایرانی-اسلامی یافت. در پاسخ به سؤال اول پژوهش ذکر این نکته مهم است که دو رویکرد اجتماعی و مذهبی باهم و به‌طور مؤثر بر هم و بر هنر فلزکاری دوره صفویه گذاشتند. تحلیل شاخص‌های هر دو رویکرد نوعی تطور به معنای گونه به گونه شدن را در کاسه‌های فلزی مشخص می‌کند. بدین معنا که در دورانی که هنرمندان، آیین محور و اسطوره محور هستند از کاسه‌های فلزی جهت جادو و طلسم‌گشایی و یا جادو-پزشکی باستانی استفاده می‌کنند یا ارواح خبیث را از وجود انسان بیرون می‌کشند. وقتی به دورانی می‌رسیم که اسطوره باور و آیین محور نیستند بلکه باورهای دینی جایگزین می‌گردد، شکل کاسه‌ها یعنی گونه‌ی آن‌ها تغییر می‌کند. سؤال دوم این‌گونه به پاسخ رسیده است که در دوره صفوی باورهای کهن در لایه‌های زیرین معنایی کاسه‌ها وجود داشته و باور این‌که فلز و ورد، عامل دفع و مقابله با شر و بدی است، وجود دارد. در عین حال یک سری از آیات قرآن و یک سری از دعاهایی که با حروف ابجد نوشته می‌شوند به همراه نمادهای خاص در کاسه‌ها نقش می‌بندند تا به مبارزه با نیروهای شر و فرامادی بروند. مثل کاسه‌های بخت‌گشایی، یا دفع مرض از بیمار یا استفاده در مکان‌های متبرکه که برای خوردن آب قرار داده می‌شوند؛ بنابراین عناصر تصویری حالتی نمادین داشته و نحوه ارتباط با عالم فرامادی را تعیین می‌نمایند.

منابع و مأخذ

اتینگهاوزن، ریچارد و گرابر، الگ. ۱۳۷۸، هنر و معماری اسلامی، یعقوب آژند، تهران: انتشارات سمت.
اتینگهاوزن، ریچارد و یارشاطر، احسان. ۱۳۷۹، اوج‌های درخشان هنر ایران، هرمز عبداللهی و رویین پاکبان، تهران: نشر آگاه.
اسکارچیا، جان روبرتو. ۱۳۸۴، تاریخ هنر ایران (۱۰)، هنر صفوی، زند و قاجار، یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.

- آموزگار، ژاله. ۱۳۸۸، تاریخ اساطیری ایران، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات سمت.
- بلوکباشی، علی. ۱۳۸۱، باطل‌السكر، در: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، جلد یازدهم، صص ۱۹۰-۱۹۴.
- بهار، مهرداد. ۱۳۹۷، جستاری چند در فرهنگ ایران، چاپ اول، تهران: انتشارات آگاه.
- بهار، مهرداد. ۱۳۶۲، پژوهشی در اساطیر ایران، پاره نخست، چاپ اول، تهران: انتشارات توس.
- پازوکی، شهرام. ۱۳۸۶، معنای صنعت در حکمت اسلامی، خردنامه صدرا، شماره ۴۸، ۹۵-۱۰۶.
- پوپ، آرتور و اکرم، فیلیس. ۱۳۸۷، سیری در هنر ایران، ج ۱، سیروس پرهام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- پورصالح امیری، مریم. ۱۳۹۶، تاریخ طلسم و تعویذ در ایران (با بررسی منتخبی از آثار موزه‌های)، قم: انتشارات دلیل ما.
- توحیدی، فایق. ۱۳۸۶، مبانی فلزکاری، نگارگری، سفالگری، بافته‌ها و منسوجات، معماری، خط و کتابت، تهران: نشر سمیرا.
- دانش‌پژوه، محمدتقی و افشار، ایرج. ۱۳۴۴، نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (دفتر چهارم)، تهران: دانشگاه تهران.
- دهمشگی، جلیل و جانزاده، علی. ۱۳۶۶، جلوه‌های هنر در اصفهان، تهران: انتشارات جانزاده.
- دینوری، احمدبن داوود. ۱۳۸۱، اخبار الطوال، محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.
- رنجبر، مقصود. ۱۳۸۴، معرفی و نقد کتاب تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، خرداد و تیر، ۹۲-۹۵.
- زکی، محمدحسن. ۱۳۶۶، تاریخ صنایع ایران، محمدعلی خلیلی، چاپ اول، تهران: انتشارات اقبال.
- شایگان، داریوش. ۱۳۷۴، هانری کربن: آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی، باقر پرهام، تهران: انتشارات فروزان.
- شیمیل، آنه ماری. ۱۳۹۵، راز اعداد، فاطمه توفیقی، چاپ هشتم، قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
- فریه، رونالد. و. ۱۳۷۴، هنرهای ایران، پرویز مرزبان، تهران: انتشارات فرزندان روز.
- فیض کاشانی. ۱۳۷۱، الفت نامه؛ در ده رساله، به اهتمام رسول جعفریان، اصفهان، ۲۰۱-۲۱۹.
- لمبتن، آن. ۱۳۹۶، تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، یعقوب آژند، تهران: نشر نی.
- مرتضوی، محمد. ۱۳۸۷، اهمیت ظروف مسی قلع اندود در فلزکاری دوره صفوی، مجموعه مقالات هنرهای صناعی؛ گردهمایی مکتب اصفهان، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- مسکوب، شاهرخ. ۱۳۸۵، هویت ایرانی و زبان فارسی، چاپ پنجم، تهران: نشر و پژوهش فرزندان روز.
- ملیکیان شیروانی، اسدالله سورن. ۱۳۸۸، دعاها و اشعار روی برنزه‌های صفوی، در: هنر و معماری صفویه، شیلا کنبی، مزدا موحد، تهران: فرهنگستان هنر، ص ۱۶۱-۱۷۳.
- منشی، اسکندربیک. ۱۳۵۰، تاریخ عالم‌آرای عباسی، به تصحیح ایرج افشار، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ورجواند، پرویز. ۱۳۷۸، پیشرفت و توسعه بر بنیاد هویت فرهنگی، تهران: شرکت سهامی انتشار.

Collins, R. 2000, The Sociology of Philosophies, A Global of Intellectual Change, USA: Harvard University Press.

Dale, S.F. 2010, The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids and Mughals, UK: Cambridge University Press.

Herbert, T. 1928, Travels in Persia 1627-29, London.

Melikian-chirvani, A.S. 1982, Islamic Metalwork from the Iranian World 8th-18th

- Centuries, London: Victoria and Albert Museum Catalogue, First(ed).
- Nasr, S.H. 1974, Religion in Safavid Persia, Iranian Studies, 7:1-2, 271-286.
- Necipoglu, G. 1995, The Topkapi Scroll- Geometry and Ornament in Islamic Architecture, USA: Sketchbooks& Albums.
- Perry, E. 2010, The Rise of Shi'ism in Iran, Cross-Sections Journal, Vol.6, 121-136.
- Rogers, M.J. & Ward, R.M. 1988, Topkapi Sarayi hazineleri Muhtesem Suleyman Cagl, Berlin: Staatliche Museum Preubischer kulturbesitz, Museum fur Islami Schekunst.
- Roxburgh, D. 2001, Prefacing the Image: The Writing of Art History in Sixteenth-Century Iran, Islamic Art and Architecture: Supplements to Muqarnas, Vol. 9, Brill, Leiden, pp 230-240.
- Savage-Smith, E. 1997, Science, tools and Magic: The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art Volume XII, Oxford University Press.
- Schimmel, A. 1984, Calligraphy and The Islamic Culture, New York: New York University Press.
- Soucek, P. 2004, Calligraphy in the Safavid Period 1501-1576, in: Thompson, J. And Canby, S.R. Hunt For Paradise: Court Arts of Safavid Iran (Milan: Skira 2003)
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/443176>
بازیابی شده در March 5, 2021
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/444614>
بازیابی شده در March 5. 2021

Lambton, A. 2017, *Continuity and Evolution in the Middle History of Iran*, Yaghoub Azhand, Tehran: Ney Publishing.

Melikian-chirvani, A.S. 1982, *Islamic Metalwork from the Iranian World 8th-18th Centuries*, London: Victoria and Albert Museum Catalogue, First(ed).

Meskoob, Sh. 2006, *Iranian Identity and Persian Language*, Fifth Edition, Tehran: Farzan Rooz Publishing and Research.

Monshi, E. 1971, *History of the Abbasid world*, edited by Iraj Afshar, Tehran: Amirkabir Publications.

Mortazavi, M. 2008, *The importance of tin-plated copper utensils in Safavid metalwork, a collection of articles on industrial arts; Isfahan School Meeting*, Tehran: Academy of Arts Publications.

Nasr, S.H. 1974, *Religion in Safavid Persia*, *Iranian Studies*, 7:1-2, 271-286.

Necipoglu, G. 1995, *The Topkapi Scroll- Geometry and Ornament in Islamic Architecture*, USA: Sketchbooks& Albums.

Pazuki, Sh. 2007, *The Meaning of Industry in Islamic Wisdom*, *Sadra Microname*, No. 48, 95-106.

Perry, E. 2010, *The Rise of Shi'ism in Iran*, *Cross-Sections Journal*, Vol.6, 121-136.

Pope, A. and Ackerman, P. 2008, *A Journey in Iranian Art*, Vol. 1, Sirius Parham, Tehran: Elmi va Farhangi Publications.

Pour Saleh Amiri, M. 1396, *the history of talismans and amulets in Iran (with a selected review of museum works)*, Qom: Dalil Ma Publications.

Rogers, M.J. & Ward, R.M. 1988, *Topkapi Sarayi hazineleri Muhtesem Suleyman Cagl*, Berlin: Staatliche Museum Preubischer kulturbesitz, Museum fur Islami Schekunst.

Ranjbar, M. 2005, *Introduction and critique of the book Continuity and Transformation in the Middle History of Iran*, *Ketab-e Maah of History and Geography*, June and July, 92-95.

Roxburgh, D. 2001, *Prefacing the Image: The Writing of Art History in Sixteenth-Century Iran*, *Islamic Art and Architecture: Supplements to Muqarnas*, Vol. 9, Brill, Leiden, pp 230-240.

Scarcian, G.R. 2005, *The History of the Art of Iran*, Yaghub Azhand, Tehran: Mowla.

Shimmel, A. 2016, *The Secret of Numbers*, Fatemeh Tawfiqi, Eighth Edition, Qom: University of Religions and Religions Publications.

Schimmel, A. 1984, *Calligraphy and The Islamic Culture*, New York : New York University Press.

Shaygan, D. 1995, *Henry Corban; Horizons of Spiritual Thought in Iranian Islam*, Baqer Parham, Tehran: Forouzan Publications.

Soucek, P. 2004, *Calligraphy in the Safavid Period 1501-1576*, in : Thompson, J. And Canby, S.R., *Hunt For Paradise: Court Arts of Safavid Iran* (Milan: Skira 2003)

Tohidi, F. 2007, *Basics of metalworking, painting, pottery, weaving and textiles*, Tehran: Samira.

Varjavand, P. 1999, *Progress and Development Based on Cultural Identity*, Tehran: Anteshar Co.

Zaki, M. H. 1987, *History of Iranian Industries*, Mohammad Ali Khalili, First Edition, Tehran: Iqbal Publications.

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/443176> Visited at: March 5, 2021

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/444614> Visited at: March 5, 2021

was performed on details of form, function, and symbols of Safavieh-era bowls and cups, and comparative analogy with other samples would define them. The results of the present study show that defining evolution affected by a religious factor during the Safavieh era appears like Shi'a concepts in epigraphs and images. At once, a social indicator that exhibits those ancient Iranian concepts evolves in both form and meaning among unions and craftsmen. However, what leads these results to a different direction regarding the metallic objects of this era is the similarity with the meaning of objects' role that apparently has different forms and functions. Deeper layers of meaningful content in different historical sections especially in the Safavieh era can be investigated. To respond to the first research question, it is noteworthy that both social and religious approaches had some impact on each other and on metalworking art during the Safavieh era as well. Analyzing indicators of both approaches identifies a kind of evolution that refers to diversity in the metallic bowls. That means throughout an age when artists are ritualistic and myth-centered, they utilize metallic bowls for magic and hex, ancient medicinal sorcery, or evoking evil spirits from the human body. When we reach an era in which they do not believe in myths, and ritualistic and religious beliefs have been replaced, the form of the bowls and their type change. The second research question has been responded in such a way that in the Safavieh era old beliefs existed in lower layers of the implications of bowls and there was the belief that metal and incantation could eliminate evil and wickedness and conflict with them. Simultaneously, a number of ayahs of holly Quran and some prayers written in Arabic-numerical letters (Abjad) along with some particular symbols were inscribed on bowls in order to conflict with evil and spiritual forces; such as the bowls that were supposed to help people to get married, to eliminate illness from sick people, or to be used to drink water in shrines. Therefore, pictorial elements have a symbolic nature and determine the manner of connecting to an immaterial world.

Keywords: Metalwork, Metal Objects, Metal Bowls, Shi'a Concepts, Evolution, Safavieh

References:

- Amouzgar, J. 2009, *Mythical history of Iran*, Tehran: Samta..
- Bahar, M. 2018, *A few researches in Iranian culture*. Tehran: Agah.
- Bahar, M. 1983, *Research in Iranian mythology*, Tehran: Toos.
- Boloukbashi, A. 2002, *False Al-Sahar*, in: *The Great Islamic Encyclopedia*, Volume 11, pp. 190-194.
- Collins, R. 2000, *The Sociology of Philosophies, A Global of Intellectual Change*, USA: Harvard University Press.
- Dale, S.F. 2010, *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids and Mughals*, UK: Cambridge University Press.
- Daneshpajouh, M.T. and Afshar, I. 1966, *Journal of Manuscripts*, Central Library of the University of Tehran (Fourth Office), Tehran: University of Tehran.
- Dehmashgi, J. and Janzadeh, A. 1987, *Art Effects in Isfahan*, Tehran: Janzadeh Publications.
- Dinvai, A. 2002, *Akhbar al-Tawwal*, Mahmoud Mahdavi Damghani, Tehran: Ney Publishing.
- Herbert, T. 1928, *Travels in Persia 1627-29*, London.
- Ettinghausen, R. and Yarshater, E. 2000, *The Brilliant Principles of Iranian Art*, Hormoz Abdollahi and Rouin Pakbaz, Tehran: Agah Publishing.
- Ettinghausen, R. and Graber, A. 1999, *Islamic Art and Architecture*, Yaghoub Azhand, Tehran: Samat Publications.
- Faiz Kashani. 1992, *Ulfatnameh; In ten treatises*, by Rasoul Jafarian, Isfahan, 201-219.
- Ferrier, R. 1995, *Iranian Arts*, Parviz Marzban, Tehran: Farzan Rooz Publications.

An Analysis of the Evolution Forms of Metalworking Art throughout the Safavieh Era (With an Emphasis on Bowls and Cups)*

Forough Amoian, Phd Student, Art Research, University of Tehran, Tehran, Iran

Hasan Bolkhari Ghahi, Professor of Faculty of Visual Arts, University of Tehran, Tehran, Iran

Yaghoub Azhand, Professor of Faculty of Visual Arts, University of Tehran, Tehran, Iran

Received: 2021/05/20 Accepted: 2021/06/08

Safavieh era, as the longest and the most effective era of post-Islamic history, was the flourishing age of industrial arts and handicrafts. Throughout this period, areas of society, religion, economy, and politics gained distinguishable structures; the need for distinction from other countries by officializing the Shi'a religion and defending Safavieh dynasty against other rivals/competitors, reinforced some preliminaries that their outcomes were alterations in the approaches and procedures of craftsmen, artists, and industries in Iran. Despite the gradual development of industry after the rule of king Abbas Safavi, establishing and renewing the industrial workshops in Safavieh era, provided the art with some opportunities to enjoy innovative and creative elements in line with religious, political, social evolutions and commercial relationships with eastern and western territories. In addition, coincidence of this long period of time with the rising of some prominent Persian artists and literary and Iranian Muslim scientists and philosophers, as well as paying attention to and influencing on cultural and commercial relationships with Europeans provided excellent occasions for a significant historical transmission from middle century to a new Iran. Metalworking is reckoned as an important branch of industrial arts that underwent many considerable changes due to its long background in manufacturing and producing through the different historical periods. Clearly, during the Safavieh era, these changes due to effective factors on structures of government and society became more solid and distinctive. It seems that industrial arts in the Safavieh era had a direct relationship with the condition of unions and social-religious conditions of society. Different classes of society, from market to mosque, Saqakhaneh and Zurkhaneh, from palace and seraglio to fortune tellers' astrolabes, all contributed to forming metalworking art and its revolutions. These revolutions emerged from the heart of social, religious, economic, and political structures and in this study two of them- social and religious approaches- will be analyzed. The purpose of the present study is to identify underpinnings of evolutions in the structure of form and function of metalworking arts on the flow of two important approaches throughout the Safavieh era, that are religious and social ones, as well as verification of significant and unified content of metalworking art in this era in metallic bowls and cups. The proposed research questions are as follows: 1. How are the effects of religious and social approaches on metalworking in the Safavieh era defined? 2. What are the contents of the form and function of evolutions in metallic objects throughout the Safavieh era? Research design is descriptive-analytic with a qualitative approach. The data collection method is libertarian and field study. Case studies are metallic bowls and cups and the sampling method was studying private collections, museum samples, and field research. Analysis

*This paper is extracted from the PhD dissertation of the first author, titled "A Study on Identifying the Influential Factors on Continuation and Evolution of Metalworking Art in the Safavid Era (With an Emphasis on Bowls and Cups)" under the supervision of Dr. Hasan Bolkhari and Dr. Yaghoub Azhand at Faculty of Visual Arts, University of Tehran.

Abstract 26/234

Winter 2023 - NO64